

ЕМІГРАЦІЙНІ БУДНІ ОЧИМА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ: ПОЛІТИКА ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ (1919–1921 рр.)

Публікуються листи Катерини Грушевської з Женеви та Відня до Марії Жуковської у Прагу й Веслау (Феслау) поблизу Відня, написані під час еміграційного періоду життя родини Грушевських. Документи збереглися у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Архівна інформація відображає зусилля Катерини та Марії Грушевських зі створення міжнародної жіночої організації за кордоном, містить думки щодо спроб повернення представників очолюваної Михайлом Грушевським Закордонної делегації УПСР в Україну, висвітлює враження від життя й побуту у Женеві та Празі, відвідування мистецьких заходів та перебування на курорті.

Ключові слова: Катерина Грушевська, Марія Грушевська, Марія Жуковська.

Особа видатного історика, організатора науки й державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського та його творчість упродовж багатьох років (із різною амплітудою частоти публікацій, науковими і ненауковими дискусіями, заполітизованими й об'єктивними оцінками) викликає незмінний інтерес у зарубіжних та українських дослідників¹. Результатом таких досліджень стало формування у середині 1960-х рр. спершу за океаном (засновник Л.Винар), а після відновлення державної незалежності – в Україні (з центрами в Києві, Львові, Дрогобичі) спеціального напрямку історичної науки, що здобув назву грушевськознавство². За визначенням професора Л.Винара, «грушевськознавство – це окрема міждисциплінарна наука, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені М. Грушевському і його добі»³. Однак у цій дефініції, очевидно, бракує одного елементу – студій життя та діяльності представників родини Грушевських. В Україні активно досліджується доля і праця Катерини Михайлівни, Олександра Сергійовича Грушевських, інших членів цієї великої родини та роду, і фактично складає окремий напрям – грушевськознавство⁴. Особливістю досліджень у цій галузі стало активне

¹ Див.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський: Життя і діяльність. – Л., 1935. – 28 с.; Винар Л. Молодість Михайла Грушевського: 1866–1894. – Мюнхен, 1967. – 36 с.; Його ж. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка: 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – 110 с.; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.; Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 200 с.; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с.; Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 143 с.; Прис тайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 335 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.; Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934) // Нариси та монографії. – Ч.198. – Ополе, 2007. – 375 с. та ін. Також: Український історик: журнал Українського історичного товариства: Показчик змісту 1963–1992. – К., 1993. – С.35–112.

² Див.: Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток: Серія: Грушевськіана. – Т.5. – К., 1998. – 216 с.; Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.71–83.

³ Винар Л. Грушевськознавство... – С.17.

⁴ Див.: Білокінь С.І. Грушевська Катерина Михайлівна // Українська літературна енциклопедія. – Т.1 (А–Г). – К., 1988. – С.509; Малик Я.Й. Катерина Грушевська: Український соціолог, фольклорист, етнограф. – Л., 1991. – 32 с.; Пиріг Р.Я. «Рідний брат Михайла Грушевського» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.89–93; Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний

Завдання цієї публікації полягає у введенні в науковий обіг інформації, що міститься в епістолярії Катерини Грушевської, який відклався у справі 14 «Листи від М.Грушевського, К.Грушевської до М.Жуковської (дружини О.Жуковського)» фонду 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Загалом інформацію цього фонду щодо діяльності О.Т.Жуковського частково введено в науковий обіг⁵. Однак названа справа ще не привертала увагу дослідників, очевидно з огляду на опосередковане відношення документів з її складу до особи фондоутворювача.

У справі обсягом 90 аркушів акумульовано документи у хронологічних межах від 13 січня 1919 до 28 грудня 1921 рр. У цей час М.С.Грушевський із родиною перебував в еміграції – у Чехословаччині, Швейцарії, знову Чехословаччині та Австрії. Можна припустити, що лист від 13 січня 1919 р. датовано помилково, оскільки, як відомо, родина Грушевських наприкінці 1918 р. залишила Київ, а в лютому 1919 р. опинилася в Кам'янці-Подільському. Тут, у будинку місцевого предводителя дворянства, Грушевські тимчасово мешкали разом із Жуковськими. Уже після від'їзду у громадсько-кооперативному й літературному народному журналі «Громада», започаткованому в Києві, вийшла стаття Катерини Грушевської із символічною назвою⁶. Юна авторка переконувала читачів, що «держава – це об'єднання, побудоване на спільності завдань – союз, але союз довговічний і пануючий», і вірила, що мрія про незалежну Україну не втрачена⁷. Деякий час Марія Сильвестрівна з Катериною та Марія Аркадіївна Жуковська перебували також у Стрию. 31 березня вони приєдналися до чоловіків, котрі спеціальним вагоном, наданим державним секретарем ЗУНР, вирушили з Кам'янця-Подільського до Чехословаччини⁸. 18 квітня обидві родини приїхали до Праги. О.Т.Жуковський розпочав у столиці Чехословаччини діяльність на посаді військового аташе УНР, а з вересня 1919 р. отримав доручення ревізувати військові місії УНР у Празі, Берліні, Відні. Грушевські ж невдовзі поїхали до Швейцарії, котра як нейтральна країна й традиційний інтернаціональний центр посідала важливе місце в науково-організаційних планах М.С.Грушевського. До того ж, згідно з рішеннями лютневої конференції 1919 р. соціал-демократів у Берні, там планувалося проведення в липні 1920 р. конгресу II Інтернаціоналу, що мав відновити свою діяльність. Із метою гідної репрезентації України напередодні форуму М.С.Грушевський задумав створити «український культурний центр на зразок польського Раперсвіля, який би став базою для української культурної роботи і для інформування Європи з питань українського життя, історії та культури»⁹, зібрати бібліотеку, видавати інформаційні матеріали.

Приходько Л.Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 19 с.; *Костюк І.В.* Олександр Грушевський – літературний критик та історик літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л., 2000. – 20 с.; *Шихненко І.М.* Історичні погляди Олександра Грушевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 17 с.; *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 662 с.; *Журавльов С.* Невтомна діячка на ниві українського культурно-освітнього і громадського життя 20–30-х років XX століття (Грушевська Катерина Михайлівна) // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Вип.34. – Дрогобич, 2014. – С.64–75 та ін.

⁵ Див.: *Кудлай О.Б.* Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.75–88.

⁶ *Грушевська К.* Що таке держава? // Громада: громадсько-кооперативний і літературний народний журнал. – 1919. – 31 січня. – №2/3. – С.10–11.

⁷ Там само. – С.11.

⁸ Див.: *Кудлай О.Б.* Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР. – С.76.

⁹ Докл. див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська... – С.52.

Тим самим забезпечувалася б тяглість української культурної присутності в Європі від «старої Драгоманівської громади», що діяла у Женеві в 1870–1880-х рр. Проектована наукова інституція з філіями в різних містах мала стати своєрідною формою народної дипломатії, покликаною забезпечити зв'язки українства з культурними і суспільними колами у світі.

Різні за обсягом листи (всі рукописні, деякі сторінки відсутні) Катерини та Марії Сильвестрівни Грушевських, як окремо написані кожним адресантом, так і спільні, або листи Катерини з приписками Марії Сильвестрівни чи навпаки, що відклалися у справі, відтворюють загальну картину стосунків українців в еміграції й водночас передають атмосферу взаємоповаги та щирості взаємин родин Грушевських і Жуковських, зокрема взаємовідносин між жінками. Вони були близькими не лише за світосприйняттям, але й за науковими захопленнями та мистецькими вподобаннями, цікавилися прогресивними методиками в педагогіці, стежили за новинками мистецтва. Збереглося й декілька листівок зі стислими листами-повідомленнями Михайла Сергійовича. Цінність цього невеличкого епістолярного масиву полягає в тому, що в ньому описано еміграційні будні не лише Грушевських, але й інших «видатних емігрантів», подано швейцарську та чехословацьку дійсність того часу через жіноче сприйняття, відтворено повсякденність у дрібних деталях, і водночас висвітлено ставлення до важливих подій з оціночними зауваженнями щодо діяльності відомих осіб, указано конкретні місця перебування Грушевських у Женеві та Жуковських у Празі. На ступінь довіри і дружність стосунків указують жартівливі звертання, які мали члени родини Грушевських (Кулюня, Татусьо), – «Міцьо», «Жучечка» – до Марії Аркадіївни, але виключно «Олександр Тимофійович» – до генерала Жуковського.

Для Катерини роки еміграції мали величезне значення. Вона виїздила юною дівчиною, студенткою українського університету в Києві (вивчала й правничі, і природничі науки), а повернулася в Україну зрілим науковцем¹⁰. Розширення її освітніх горизонтів пов'язане з Женевським і Віденським університетами, а наукове становлення – з Українським соціологічним інститутом. Проект організації УСІ загалом було розроблено у жовтні 1919 р. Основні завдання установи визначалися як вивчення світового досвіду у сфері, близькій до завдань інституту; започаткування співпраці з міжнародними громадськими організаціями та інформаційної і видавничої діяльності. У невідзначеному майбутньому передбачалося переведення інституту в Україну. Велику відповідальність в організації наукової установи М.С.Грушевський покладав на доньку. Їй було доручено обов'язки секретаря УСІ. Водночас вона використовувала можливість проходження аспірантського стажу. З огляду на те, що від аспірантів вимагалось знання не менше трьох європейських мов, Катерина поповнювала свою мовну базу, самотужки наполегливо вивчаючи італійську, іспанську, румунську, поглиблювала знання англійської з приватним учителем. Про пошуки вчителя й організацію занять у Женеві, Празі та Відні вона неодноразово писала Марії Аркадіївні Жуковській. Листи Катерини засвідчують і факт навчання її під час побуту у Швейцарії у Женевському університеті.

Пряме відношення до діяльності Українського соціологічного інституту мав і О.Т.Жуковський. З історією установи пов'язані також згадувані в листах імена Д.В.Антоновича, П.О.Христюка, М.Л.Лозинського, М.І.Шрага, М.Ф.Чечеля та ін. Ключова проблема заснування УСІ полягала у забезпеченні фінансування насамперед його видавничої діяльності. М.С.Грушевський шукав кошти як в Європі, так і в Північній Америці. Спершу вчений покладав надію на підтримку українських дипломатів, як з огляду на національне значення утворюваної установи, так і з урахуванням його особистої причетності до заснування української дипломатії як голови

¹⁰ Матяш І.Б. Катерина Грушевська... – С.43–67.

Центральної Ради. Тим більше, що надзвичайну дипломатичну місію УНР у Празі очолював М.А.Славінський, котрий, як і він, був учнем видатного В.Б.Антоновича, але розпочав навчання на історико-філологічному факультеті пізніше (1891–1895 рр.), після закінчення факультету правничого. Пробирав з'ясувати питання фінансування проектного інституту М.С.Грушевський і під час перебування в Парижі, де зустрічався з тодішнім міністром закордонних справ В.М.Темницьким. Однак асигнувані місії з цією метою кошти після неодноразових особистих звернень М.С.Грушевського отримати не вдалося. У липні 1919 р. в Парижі на Міжнародному кооперативному конгресі перебував і О.Т.Жуковский. Тоді стало відомо про заплановані відвідини ним разом із Марією Аркадіївною Женеви. Катерина й Марія Сильвестрівна з нетерпінням чекали на зустріч. Частина листів пов'язана з цим очікуванням.

Поряд зі враженнями від Швейцарії Катерина розповідала в листах про атмосферу в емігрантському оточенні, зауважувала розбрат та окремі думки про повернення в Україну, хоч і більшовицьку. Переповідала новини про пошуки членами очолюваної батьком Закордонної делегації УПСР шляху додому. Вона активно залучалася до заходів щодо фінансового забезпечення діяльності УСІ, відповідала за переклади текстів закликів іноземними мовами, їх передрук та консультації з професорами Женевського університету.

Водночас Катерина була дівою помічницею матері як голови Української національної жіночої ради у створенні за кордоном жіночої організації та інкорпорації її в міжнародні структури. Результатом їхніх зусиль стало заснування в Берні Української секції Жіночого інтернаціоналу для миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями¹¹. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали «генеральною передсідательською», як писала Катерина, Національної ради жінок у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла цей вибір тимчасово з огляду на те, що «треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд»¹². Свою «кохану Жучечку» Катерина записала до Бернської організації, за розширення членства в якому відповідала особисто («український комітет у Берні в будучому повинен стати всеукраїнським, а поки що маю вербувати членів де лиш можна»¹³). У справі діяльності жіночих організацій Катерина контактувала з їх представницями. Зокрема їй імпонувала кандидатура Надії Суровцової. «Надзвичайно весела, дотепна, проста людина, – ділилася враженнями дівчина зі старшою подругою, – тої ідеальної простоти, яку можна знайти лиш ще в товаристві двірників і городових, і то вже рідко. Нам було дуже, дуже приємно і весело»¹⁴.

Іноді жінки вибиралися в Баден, де спільно винайняли помешкання родини Мазуренків і Шрагів. «Пані самі варять їсти і роблять се зовсім добре», – розповідала Катерина Марії Аркадіївній¹⁵. Причина самостійності «пань» полягала у фінансовій скруті. А для М.С.Грушевського матеріальна проблема була не лише особистою. Він наполегливо шукав кошти для реалізації своїх ідей, неодноразово звертався й до «приватного капіталу» – своїх знайомих, друзів, колишніх учнів (громадського та церковного діяча в Нью-Йорку В.Кузіва, викладача української пресвітеріанської школи у США й власника книжкового складу і крамниці «Січковий базар»; українського діяча зі США Т.Починка; редактора «Українського голосу» у Вінніпегу П.Войценка та ін.)¹⁶. Але попри всі зусилля налагодити діяльність УСІ у Женеві не вдалося.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.49–49 зв.

¹² Там само. – Арк.50.

¹³ Там само. – Арк.42 зв.

¹⁴ Там само. – Арк.55 зв.

¹⁵ Там само. – Арк.57.

¹⁶ Докл. див.: *Матяш І.* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади // *Пам'ятки: Археографічний щорічник.* – Т.10. – К., 2009. – С.138–148.

Навесні 1920 р. родина Грушевських переїхала знову до Праги, забравши бібліотеку й підготовлені до друку книги. 12 березня Катерина писала Марії Аркадіївні: «Ну, ми здається тепер таки виїдемо до Праги, тобто як будуть білети. В кожному разі ми заздалегідь просимо, коли Ви не знайшли помешкання для нас, то зарезервувати покої для нас в гостиниці, може в Hotel Paris за Празькою брамою, бо я до Central-ю не хочу!»¹⁷. Проживання в готелях видалося задорогим. Улітку 1920 р. Грушевські переселилися в район старовинного Мельника з його відомим «дамським» замком і чарівними краєвидами злиття річок Влтави й Лаби. Деяка віддаленість від столиці зумовлювалася, крім матеріальних нестатків, станом здоров'я Катерини. Несподіваним наслідком перенесеного нею грипу стало ще й погіршення зору. Лісові прогулянки сприяли зміцненню здоров'я дівчини, але потреба у серйозному обстеженні та лікуванні набувала дедалі більшої актуальності. Тому Марія Сильвестрівна з Катериною планували курортне лікування в Австрії.

Під час перебування у Празі М.С.Грушевський тісно співпрацював з УПСР, видавав друкований орган партії – часопис «Борітеся – поборете!». У листопаді 1920 р. зусиллями оргкомітету на чолі з О.Т.Жуковським було проведено врочисте «пам'яткове засідання з приводу 25-ліття смерті М.П.Драгоманова» із запрошенням прихильників ідей цього політичного мислителя. Перед присутніми з доповідями виступили М.С.Грушевський («Значіння Драгоманова в соціальному і національному розвитку України») та М.І.Шраг («Соціальний світогляд Драгоманова»).

Наприкінці 1920 р. Грушевські перебралися до Відня. Тут найважливішим напрямом роботи УСІ залишалася видавнича діяльність (включно з виданням часопису «Борітеся – поборете!»), котра приносила хоч невеликі, але реальні кошти для існування. Проте Австрія, як зауважували в повноважному представництві УСРР у Відні, була на той час «найбіднішою країною Європи»¹⁸, а оголошені ВУЦВК 30 вересня 1921 і 12 квітня 1922 рр. амністії стимулювали звернення до консульського відділу повпредства з приводу повернення на Батьківщину вигнанців, котрі жили на чужині. М.С.Грушевський із родиною постійно перебував під наглядом більшовицьких «дипломатів», котрі відносили його до категорії «запеклих» політичних емігрантів. Питання, сумніви й новини про повернення в Україну проходили наскрізною темою в листуванні Катерини Грушевської.

З огляду на інформативну наповненість та значення адресантів, репрезентованих в епістолярії, можна вважати актуальною потребу повної публікації листування Катерини, Марії та Михайла Грушевських із Марією Жуковською. Нижче подано добірку листів зі згаданої архівної справи. Документи друкуються вперше. Стилiстичні, орфографічні та пунктуаційні особливості оригіналів збережено. Місця, які не вдалося прочитати, а також розшифрування скорочень подано у квадратних дужках. Висловлюємо вдячність директорці ЦДАВО України Н.В.Маковській за сприяння в дослідженнях.

**Доктор історичних наук,
професор, в.о. провідного наукового співробітника
Інституту історії України НАНУ І.Б.Матяш**

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.47.

¹⁸ Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.8.

№1

27 жовтня 1919 р.

Женева

Дорога Марія Аркадіївна!

Вчора ми приїхали до Женеви, переночувавши [Ціріяд]¹⁹ (так, якщо будете їхати до нас, прийдеться зробити і вам) але зато їхали цілий час дньом і бачили цілу дорогу з одного кінця Швейцарії на другий. Географічно Швейцарія являється рівниною що переходить в гористу височину (гір до тепер ми не бачили бо мряка). Але щоб там не було а край дуже гарний. Олександр Тимофійович сумнівав ся чи варто їхати в зимі, я думаю що се не краще ніж в літі бо ся краса більш інтимна не така бездоганна. Останню годину, властиво дві, перед Женевою дорога йде понад озером²⁰ – чудовим, великим як море і синім, навіть в сіру таку погоду. Женева межить з двох боків його затоки а се надає їй вигляд майже морського міста. Вода в озері надзвичайно чиста – здається що дно видно і се надає якої прозорості і чи стати цілому краєвиду. Гарне, надзвичайно місто, але... жити в ньому не так легко як доїхати, хоч се теж не легка робота.

В пансіонах місця нема ніде. Обіцяють за тиждень а то й за місяць. Ціни менше більше як в Празі а той дорожче, але найважливіше то це виходить клопіт з дозволом. Тутешнім властям видається підозрілим що нам видано дозвіл лише на 5 діб і татусови доведеться їхати окремо до Берна добиватися дозволу на побут. Ще чого – доброго треба буде збирати манаття і шукати пристанища в інших краях.

Цілую Вас дорога, кінчаю. Бо татусьо йде на пошту, а я хочу щоб лист пішов нині. Може на почті буде що небусть від Вас? Пишіть. Па!

*І я Вас цілую міцно, моя Міцю!*²¹*Ваша М.Г.**Пишіть поки що на Poste Resige**ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.6–6 зв.*

№2

31 жовтня 1919 р.

Женева

[...] до університету, а там почну шукати англичанку²². Ми починає почувати себе добре, бо перше вражіння було не дуже приємне, але можливо що Женева тут зовсім не винна а лише настрої. Ми вже стигли бувнути два рази в Кіні, де бачили не то що життя Христа²³, бо сим тут далеко менше за-

¹⁹ Написано нерозбірливо.

²⁰ Ідеться про Женевське озеро.

²¹ Дописано рукою Марії Сильвестрівни Грушевської. Підпис «М.Г.» – Марія Грушевська.

²² Початок листа у справі відсутній.

²³ Ідеться про кінострічку італійського режисера Дж.Антаноро «Христос» (1916 р.) з А.Паскуале в ролі Ісуса.

ймають ся ніж можна було думати, але такі роздирательні драми якіє я з часів Стрийського Кіноматографа не бачила. Що до публіки то інтелігентна публіка Празькій в серйозності не уступає, а «демократична» перелазить через спинки крісел з ряду в ряд, кидає в себе кульками по над голови. На улицах публіка одягнена хоч елегантно але дуже скромно або дуже не скромно, в кожному разі кожна поважаюча себе жінка розмальована як фаянсовий таріль, з таким розчотом щоб як найбільше фарб було видно. Але що дуже миле, се діти, яких тут дуже багато, надзвичайно відважні і привітні. Коли дванадцятій години від них стоїть такий івалт на улицах що здається що щось стало ся. На мене швайцарці роблять таке вражіння що їх найважливіше заняття як фабрикування шоколаду, се плекання дітей що все існує лиш для них.

От і приїхати б Вам, постудіювати на будуче для наших приютів.

Щодо сього то Вам справді добре булоб мати лікарське свідоцтво, я думаю що це найбільше облешить справу візду.

Тим часом цілую Вас, маєм що читати аж до понеділка. Пишіть справніше бо все ще нема від Вас нічого.

К.Г.²⁴

Там само. – Арк. 7–7 зв.

№3

3 листопада 1919 р.

Дорога Марія Аркадієвна!

Дісталисьмо мені прикру новину, чи чули Ви що про се? Писав Толмачов, що в Камінці від тифу умер Одрина²⁵. Ми ще маємо надію що не правда, але се булаб страшна шкода і при тім страх бере за иньших. Бо коли міністр здоровля не міг урятувати себе, то що вже говорити про всяку дрібноту. Що з нашими діється?! Сеж ще раз треба було «утікати», перед поляками²⁶.

Була також чутка, що Петлюра пішов в партизанку, значить українську державу треба уважати ліквідованою, чи як?

²⁴ Катерина зазвичай підписувалася ініціалами.

²⁵ Дмитро Антонович Одрин (1892–1919 рр.) – випускник медичного факультету Університету св. Володимира (1916 р.), член УПСР. Командував санітарним потягом на фронті під час Першої світової війни. Член Українського генерального військового комітету, завідувач санітарно-медичного відділу. Брав безпосередню участь у створенні Українського відділення Міжнародного Червоного Хреста. Голова Генерального військово-санітарного управління Армії УНР. Начальник санітарної управи Дієвої армії. Заступник голови Трудового конгресу 23 січня 1919 р. від партії українських есерів. Міністр охорони здоров'я (з червня 1919 р.), заступник голови Ради Міністрів УНР. Помер від тифу в Кам'янці-Подільському.

²⁶ Очевидно, Катерина знала про обставини поховання Д.А.Одрини, яке відбулося за декілька годин: його відспівали у соборі об 11-й, а вже о 17-й уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський під тиском більшовиків (див.: Дмитро Одрин // Завальнюк О.М., Комарніцьки О.Б., Стецюк В.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.112–117).

Були у нас Дідушки²⁷, з масою сенсацій; до речі з відомостою з польських газет про приїзд до Варшави пані Петлюри²⁸ з донькою і світою(!). Світа ся з восьми душ на чолі з Беньом²⁹, відважним хлопцем, як каже Дідушок, який рострілював сам людей, коли стрільцям не хотілось виконувати сеї роботи. Зустріли п. Петлюру у Варшаві добре.

Що там далі буде побачимо, але се факт, який інтересно освітлює політику [генерала].

Друга сенсація ще більше сенсаційна, що Винниченко вийшов з с.д. партії³⁰. Написав Дід[ушкови] що уважає працю с[оціал]-д[емократів] взагалі (не лиш наших) противною інтересам демократії. Лист написано дуже різко, нервово, с[оціал]-д[емократи] схочуть зробити з сього вчинок безумовно факт фактом, що се для них значна втрата, катастрофа маленька. Вони тепер домагаються від Винниченка грошей, що він дістав для партії від їхнього ЦК, але я думаю що вони їх не побачуть. Усе все буде велика катастрофа.

Ся звістка перевернула нас ж догори коренем. С[оціал]-д[емократів] без Вин[ниченка] собі представити трудно. З другого боку, коли всі стресся прах от ног своїх, то мабуть збирають ся в якусь далеку дорогу. Цікаво куди, чи в больш[евицькі] комісари, чи може в с[оціалістично] р[еволюційні] лідери, все можливе. Коли чуєте що небуť про него то напиши.

По за тим то чуємо лиш старі звістки, по десять раз про одно і теж саме, і то десять раз журит ся з одної причини. Сі кілька день якось особливо сумно, і тривожно і безнадійно. Почуваєть ся що ми трохи задалеко від світу. В Празі ви певно скорше чуєте що небуť і частійше також.

Цілую Вас міцно, міцно, моя маленька Жучечко.

Там само

№4

4 листопада 1919 р.

Женева, Hotel de Paris

Це вже третій лист у безвість, в безотвітну пустиню! Я Вас питаю як се називається? Поки що я розуміти ся страшенно сержусь, але можу скоро почати

²⁷ Брати-близнюки Петро Федорович (1889–1937 рр.) і Василь Федорович (1889–1937 рр.) Дідушки. Петро закінчив Львівський та Берлінський університети, правник, секретар української делегації на Паризькій мирній конференції (січень – червень 1919 р.). 3–10 серпня 1919 р. разом із М.Грушевським, Д.Ісаєвичем та Б.Матюшенком брав участь у Міжнародному соціалістичному конгресі в Люцерні. Секретар закордонного бюро УСДРП (від 1920 р.) у Берліні. Василь – полковник Армії УНР, начальник штабу корпусу січових стрільців у Києві. У 1920 р. перейшов на бік більшовиків. Обидва репресовані й розстріляні.

²⁸ Ольга Опанасівна Петлюра (Більська; 1885–1959 рр.) після відступу українських військ із Києва деякий час жила з дочкою Лесею (1911–1941 рр.) під чужим прізвищем, змінювала місця проживання. У 1919 р. друзі чоловіка допомогли їм перебраться у Прагу, пізніше в Париж.

²⁹ Ідеться про ад'ютанта С.Петлюри Василя Костьовича Беня (1885–1941 рр.) – перекладача та старшину для особливих доручень. Очоловав Окремий залізнично-технічний корпус (із січня 1919 р.), був особисто знайомий із Ю.Пілсудським.

³⁰ В.К.Винниченко вийшов з УСДРП після закордонної конференції партії 9–12 вересня 1919 р. і створив Закордонну групу українських комуністів, до якої ввійшли М.Галаган, В.Мазуренко, Ю.Гасенко, Ю.Тищенко, М.Шраг, М.Чечель та ін. (див.: *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С.156–173).

непокоїтись. Не втіклич Ви нарешті справді?! А не можна сказати щоб нам було тут так приємно щоб вже й нічого потрібно не було. Татусь поїхав в Париж, я ніяк записатися до університету не можу, виють страшні вітри що мало ніг не повідморожують, сумно, нудно не знати що робити, а Ви мовчите як сфінкс. Я розумієть ся можу допустити що замість листа в виді сюрприза зявительсь ви самі, се розумієть ся найліпший вихід з ситуації, навіть дуже добрий. І вітри не такі вже сильні щоб при добрім настрою їх неможна було з приємністю знести. Але всеж написати не гріх щоб я вам дала інформацію як їхати. Бо ми вже майже дістали дозвіл на побут тут, а вам як будете їхати треба добути свідоцтво лікарське, піти до швайцарського посольства (але для певности раджу самій піти, бо заходи чеського міністерства нам лише пожували справу) і домагатися дозволу відразу на кілька місяців. Я думаю що дадуть напевне.

Ми тут вже майже всіх українців бачили. Спочатку приїздив т. Толмачов³¹ (п!) з Льозани робить досить приємне враження, хоч очевидно дуже простий, примітивний чоловік. Потім, на другий день, Матюшенко³² (у Марії Григоровни була безсонниця, а тобі вона [...] але ми ще побачимось). Вони, с[оціал]-д[емократи], тут очевидно не робили нічого лише готовилися до дороги один в Париж а другий, Матюшенко на Україну «брати» участь в вирішенні державних питань із доносами. При тім прочитав протокол с[оціал]-д[емократичної] наради в Відні, де він декларував що працювати з с[оціалістів] р[еволюціонерів] делегацією трудно бо 1-е у них нема інтересних людей за кордоном, окрім Грушевського, а 2-е що вони не мають грошей і бажають жити на с-децький щот! Се було прочитано із справжньою громадською мужністю, так проти Татусьови в очи. З тогож протоколу вияснилась позиція Винниченка³³. Він стоїть на союзі з більшовиками, знищення директорії, коаліційного міністерства і т.п. Був також і Василько³⁴, якого (дуже таємно!) кличуть на Україну. Він питав які практичні поради, від свого імені, він міг би подати урядови. Бо від кого їх скорше послухають ніж від Татуся, «а помагати треба».

Шож до нашого життя то ми вже улаштувалися, і хоч Матюшенко, а нині Шульгин³⁵ з жінкою сильно скритикували наші кімнати, то ми все ж досить

³¹ Генерал-лейтенант, колишній градоначальник Одеси (1907–1911 рр.) Іван Миколайович Толмачов (1861–1931 рр.) у листопаді 1917 р. вийшов на пенсію й емігрував до Німеччини. Помер у Берліні.

³² Борис Павлович Матюшенко (1883–1944 рр.) – випускник Університету св. Володимира (1909 р.), доктор медицини (1912 р.), член УСДРП (із 1905 р.), у 1919–1920 рр. очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР у Бельгії, входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції.

³³ Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951 рр.) – випускник Університету св. Володимира, член УСДРП із 1905 р. та лідер партії з 1917 р., заступник голови Української Центральної Ради, перший керівник Генерального Секретаріату, один із засновників Українського національного союзу, голова Директорії УНР (листопад 1918 – лютий 1919 рр.). У Відні організував Закордонну групу українських комуністів та створив її друкований орган – газету «Нова доба», намагався переконати більшовиків визнати самостійність України.

³⁴ Микола Миколайович Василько (1868–1924 рр.) – посол буковинського сейму (1898–1918 рр.) та австрійського райхстагу (1899–1918 рр.), заступник голови утвореного 16 липня 1911 р. Українського парламентського союзу, до якого ввійшли всі українські посли з Галичини й Буковини (голова – К.Левицький). Перший представник ЗУНР у Відні, посол УНР у Швейцарії (1919–1923 рр.).

³⁵ Олександр Якович Шульгин (1889–1960 рр.) – член УПСФ, Української Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ, перший міністр закордонних справ УНР, посол Української Держави в Болгарії (1918), член делегації на мирній конференції в Парижі (1919 р.), голова українського представництва на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві (1920 р.).

вдоволені і жити нам в них добре. Маємо дві шафи на біля³⁶ і на сукні, книги, правда, лежать здебільшого на землі, але кімната велика і ріжних кутках їх можна розложити добре, при тім всім тут дуже чисто. Що з приводу книжок для Вас, то я тут по книгарнях ще не була, що дістати можна не знаю, в кожнім разі як бажаєте якусь певну книжку то напишіть. Ту нещасну парижську посилку тепер певно дістати скоро.

Цілую Вас, дорога моя, і дуже прошу писати бо нудно за Вами дуже.

Па! К.Г.

Ждемо дуже від Вас листа. Ваша М.Г.

Адрес:

Luisse Jeneve, Hotel de Paris, №30 Rue du Phone.

Там само. – Арк.8–10 зв.

№5

17 листопада 1919 р.

Дорога Марія Аркадієвно!

В суботу дістала я Ваші листи з 5 і 7 XI, друки Інтернаціоналу і все інше, дякую. Чого се М.А. зірвався до Кам'янця³⁷, чи теж на ту мітічну³⁸ нараду? Ми тут весь час чуємо про якісь дуже важливі наради що відбувались, відбуваються і можуть бути в К[ам'янці]. Там мабуть справді відбуваються якісь великі праці по консолідації, мені здається, що наслідком них держава наша стане сильна і могутня? Як ваші інформації? Чи знаєте що про тамешні настрої; пишть про се, мене дуже «інтересує».

А ми тут гуляємо! Незнаю чи писали ми Вам, що зараз же по приїзді побачивши анонс Далькрозовської³⁹ школи, Мамуся рішали піти туди та звідти добути якісь підручники про їх методу і т.и. Але прочитавши що має бути вечір Далькрози, рішено було почекати. Отже вечір випав в страшенну зливу і холод, ми почували себе погано, ніхто з нас, в секреті, іти не хотів, але не признав ся, і головно деж пропустити таку красу! І пішли ми, і прийшли; малесенька естрадка на пів занята фортепяном, але се розуміється пусте бо добра танечнеця зуміє і на вістрію меча балет протанцювати. Але мине час, з'являється якась дама з акомпаніатором, костюм зовсім не танцювальним, ми з Мамусею переглядаємось і починається співання романсів. І більше нічого. Але кінець, кінцем ми не жалували, бо почули зовсім нові, дуже оригінальні річі, я дуже жалувала що Ви не чуєте, мені здається що у нас про них і не знають навіть. Багато речей було надзвичайно близьких до народніх пісень, се можливо якийсь новий напрям в фр[анцузькій] музиці і дуже гарні, елегантні річі, я навіть постаралась покупити ноти, може кому придасть ся.

³⁶ Тобто для білизни.

³⁷ Ідеться про спільне засідання Директорії й уряду УНР 9 листопада 1919 р. (Кам'янець-Подільський), скликане С.Петлюрою для обговорення питання про «зраду» частини галичан.

³⁸ Міфічну.

³⁹ Еміль Жак-Далькроз (1865–1950 рр.) – швейцарський музикант і педагог, розробив гімнастику, в якій поєднувалися рухи й ритмічне звучання.

Се наша «найбільша новина». А більш нічого, я ходжу на університет⁴⁰ і до англичанки читаю трохи от і все. Ви питаєте як я устроїлась, розумієть ся слухачкою, з тим що як видержу матуру то роки університету будуть враховані. Цікава я де і коли се буде? Я тепер витримую строгий режим на римським праві і почуваю як він благотворно впливає на мій організм. Дуже добре що Ви перейшли до Марії Федоровни, що не будете самі. Загляньте коли небуть до Бровців, там повинна бути купи листів від мене.

Матуся просить Вас зайти довідатися про сорочки⁴¹ і питає чи взяли Ви її черевики з поправки. І само собою, цілую Вас дуже. Ми скоро будемо готувати ся до спільного Різдва, правда чи на довго Ол[ександр] Т[имофійович] на Україну, який у нього настрій.

Цілую Вас поки що дуже ніжно! К.

Там само. – Арк. 17–18 зв.

№6

11 грудня 1919 р.

Дорога Маріє Аркадієвно!

У «нас» в Женеві тепер великий рух бо ідуть підготовки до кантонального свята. Склепи⁴² переповнені всякою всяченою, переважно дуже гарною і елегантною; місто стало таке цікаве що я вже напів примиряюсь до нього. Справді стільки гарної ерунди як тут я ще мабуть не бачила і головню що так багато помислу в тім всім, між іншим досить цікаві ручні роботи, а Ви так завше хочете якоїсь нової роботи, ні описати не можна. Тепер виставлено масу подушок найріжніших, і майже всі гарні.

Перед обідом, ми ходили дивити ся на ярмарок святочний і на масок. І, знаєте, се робить справді цікаве вражіння всі сі костюми і маски серед міста і під електричним світлом. Особливо гарно вони, переважно діти, виглядали на каруселях, на гойдалках серед всього сього паперового і блиску чого «декорума».

Тепер, се вже вечір, розвивається головна парада, з улиці доходить писк і крик (хоч треба признати що Женевська веселість дуже характерна); тепер знов якась музика мабуть якийсь похід. Але я на все се дивлю ся лиш з вікна, бо скрутила сама собі ногу, а до того ще так зимно що йти не хочеться. В кожнім разі шкода що Ви того не бачите. Се зовсім інакше ніж який масковий бал, на вулиці воно набирає якоїсь пів-реальности, робить вражіння якогось фантастичного, казкового світа, чогось справді щиро веселого.

Оче чергова «новина». Чогось більш цікавого написати не можу. Татусь з тутешніми грузинами і співчуваючими швайцарцями підготовляють маленький з'їзд «малих народів».

Поки що се лише плян, зїзд має бути по Різдві.

Дістали ми звістку що маленькі «незалежні (Ком. ін.) вийшли 2 інтернаціоналу, і закликають інші партії, що стоять на принципі рад («советів») прилучити ся до них і стараються з рос[ійськими] большевиками утворити 3 інтернаціонал⁴³.

⁴⁰ Женевський університет, один із найстаріших у Швейцарії, заснований 1559 р.

⁴¹ Ідеться про вишивання сорочок.

⁴² Крамниці, магазини.

⁴³ III Інтернаціонал (Комуністичний, Комінтерн) засновано в Москві 1919 р. з ініціативи В.Леніна.

Здається що взагалі вся лівійша публіка утіче по трохи з другого, і він зістанеться під Першо-образним кутом, так 48° на право. Хто зна чи при таких обставинах рішати ся вони скликати Женевський конгрес в лютім. Цікаво як поставить ся партія до того поправіння.

Там само. – Арк.26–27 зв.

№7

10 грудня 1920 р.

Відень

Дорога Марія Аркадієвно!

Ще раз вітаю Вас з уродинами й бажаю всего найкращого. Що правда, по ріжним відомостям судячи, у Вас, в Празі, тепер небагато хорошего, прикростей і гидоти аж занадто а Ви там самі дві душечки і Олександр Тимофійович сам один мусить відбиватися! Шкода, що ми не знаємо досі чим скінчилася комедія Шап[овала]⁴⁴ з гастрольором минулої неділі: він тут хвалив ся Штеф[ану]⁴⁵ чи Шрагу⁴⁶, що, мовляв його резолюція перейшла одноголосно... але я не вірю, дуже булоб приємно, якби О[лександр]Т[имофійович] прислав докінчення свого справозданя⁴⁷ – або приїхавши розказав! Бо вже незадовго різдво!

Ми дуже булиб раді, якби Ви приїхали трохи сюди: поїхалиб на Зімерінг⁴⁸, та ще може куди. А найважлише одвести душу, бо дуже вже давно ми не бачились.

Як може Ви знаєте Шраги і Мазуренко⁴⁹ з жінкою поселились разом в Бадені – зі спільною кухнею, дуже добре й вигідно.

Тим часом Мазур[енко] не одержав дозволу на життя в Бадені, Шраг ще відповіді властей не має, боїть ся, щоб і йому не відмовили. Виннич[енку] візи в Австрію не дають, хоч і як ком[уністи]-товариші старають ся. Се такі «новини». Ще є одна, але се – поки що – допровірочно: колись-то був у нас Мик[ола] Ф[лорович]⁵⁰ і заявив, що в березні він їде на Україну – зовсім серйозно й рішучо.

⁴⁴ Микита Юхимович Шаповал (1882–1932 рр.) – член Української Центральної Ради, Малої Ради (1917–1918 рр.), міністр пошт і телеграфів УНР, голова Українського національного союзу (листопад 1918 – січень 1919 рр.), міністр земельних справ УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.), співробітник надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті (1919–1920 рр.), звідки виїхав у Прагу. Голова Українського громадського комітету (1921–1925 рр.). Очолив у Празі Закордонний комітет УПСР, що відділював від Закордонної делегації УПСР на чолі з М.Грушевським.

⁴⁵ Іван Дем'янович Штефан (1878–1938 рр.) – голова Катеринославського комітету службовців пошт і телеграфів, міністр пошт і телеграфів УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.), член ЦК УПСР, Закордонної делегації УПСР, учасник конференції делегації 22–24 травня 1920 р., яка засудила договір із Польщею. Повернувся в УСРР. Репресований, розстріляний.

⁴⁶ Микола Ілліч Шраг (1894–1970 рр.) – заступник голови Української Центральної Ради (1917–1918 рр.), співробітник надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919 р.), від 1920 р. – у Відні. Повернувся в УСРР.

⁴⁷ Звіту.

⁴⁸ Зімерінг – живописне передмістя (нині – район) Відня.

⁴⁹ Василь Петрович Мазуренко (1877–1937 рр.) – член Української Центральної Ради (1917–1918 рр.), заступник генерального секретаря фінансів та радник Народного міністерства фінансів УНР (листопад 1917 – березень 1918 рр.). Член ЦК УСДРП (1918 р.). Товариш міністра фінансів Української Держави та УНР (1918–1919 рр.). Голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Римі та Відні (1919 р.). Член Австрійської комуністичної партії. Разом із М.Чечелем та О.Жуковським вів переговори з керівництвом УСРР щодо можливого повернення в Україну групи українських соціалістів-революціонерів на чолі з М.Грушевським. У 1921 р. повернувся на Батьківщину. Репресований, розстріляний.

⁵⁰ Микола Флорович Чечель (1891–1937 рр.) – член ЦК УПСР, член і секретар Української

І думаю, що він справді поїде. Другий знов Микола (І) хоче конче навязати зносини з (правими) німецькими с[оціал] д[емократами] – посилая туди з візитом М[иколу] Ф[лоровича] се мовляв, може пригодиться для одержання дозволу на побут в Австрії. Се принципіальність шан[овних] «тов[аришів]» про яки стільки говорить ся, розумієть ся коли справа не дотикає нашої шановної особи. Але М[иколо] Ф[лорович] рішуче відмовив ся від такого візита.

А тепер ще про наші справи. Коли Ви приїдете сюди? Се важно, щоб ми могли наперед знати, коли всі разом поїдемо в гори. Бо їхати треба тому, що лікар рекомендує Колюні виїзд. Якби там вже було, але Ви тільки повідоміть коли приїдете⁵¹. Жду листа й цілую міцно. Ваша М.Г.

Там само. – Арк.22–23 зв.

№8

23 грудня 1920 р.

Відень

Дорога Марія Аркадієвно!

Вчера ми одержали відповідь і проспект із санаторії в Юдендорф⁵². Нам дуже сподобалось і по всьому видно, що для Вас булоб се дуже, дуже добре, а притім не дорого коло 320 авс. крон денно; крім того ще дрібні додатки. Місце дуже гарне, клімат лагідний, здоровий. Вільні місця будуть коло 10–15 січня.

Як раз все дуже добре складаєть ся і як ви приїдете після Нов[ого] Року зараз, то моглиб за кілька днів, за тиждень їхати собі далі. Попереджають лиш що треба привезти з собою одну простиню і два ручники – для ванни, крім того до лежання на веранді подушечку і покривало.

Колюня просить написати, що се одинока для Вас нагода потовстіти, щоб бути відповідною й до духовного стану!

І тому просимо скоро написати коли приїдете.

Ждемо Вас дуже,

Ваші М. і К.

Там само. – Арк.24–25

№9

18 січня 1921 р.

Юдендорф

Дорога Марія Аркадієвно!

Центральної Ради, член Малої Ради. У квітні 1918 р. введений у склад української делегації на переговорах із РСФРР. У 1919–1924 рр. в еміграції у Відні. Навчався у Віденському політехнічному інституті, редагував журнал «Борітеся – поборете!». Належав до Закордонної делегації УПСР. У вересні 1921 р. перебував зі М.Шрагом у Харкові з метою переговорів про повернення в УСРР. У 1924 р. повернувся на Батьківщину. Репресований, розстріляний.

⁵¹ Ці рядки дописано рукою Марії Сильвестрівни. Колюня (Кулюня) – пестливе звернення до Катерини в родині Грушевських.

⁵² Курорт в окрузі Грац (Австрія), де лікують неврологічні, ортопедичні, кардіологічні та захворювання системи кровообігу.

Отже ми вже в санаторії, похвал і восторгів проливати на вас не буду, згадайте собі панегірики Євгена Євменовича⁵³, окрім рож і моря, я мусілаб повторити все же саме – так же пространно, захоплено і довго.

Але все таки кілька даних щоб вивести вас з байдужої рівноваги прекрасне повітря – таке що навіть при значнім холоді, тут зовсім зима, дуже приємно бути надворі (я за ці три дні вже почуваю себе ліпше, кращий настрій і виглядаю ліпше) в хаті тепло, палять багато, два рази на день, стіл дуже добрий і дуже висторгаючий, для «нормальних» людей він складається з двох сніданків, рано і в 11, обіда, підвечірка і ввечері для таких загольдованих ще одно снідання в ліжку і другий підвечірок. NB. Перший день як ми приїхали були голубці.

Як се лиш скільки небудь можливо то приїздіть, дорога, я справді переконана що Вам се вийшлоб на велику користь, наберіть ся сил перед поворотом, і просто відпочить від консолідації. А що до сеї останньої то попишіть про неї як найскоріше ми дуже трівожились нею, повідти не дивлячись на всі прелесті Юдендорфа. Але і надії покладаю велики на сю конференцію може вже хоч з тріском а прорветь ся сей смердючий боляк і тоді вже хоч ясніші перспективи будуть.

Всі віденські новини ви вже знаєте від Татуся.

Па, цілую вас поки що дуже, пишіть і їдьте.

Дуже, дуже хочу вас бачити.

Ще раз цілую і до побачення.

Мицю наша маленька, приїздіть скоро до нас! Не відкладайте се буде для Вас дуже, дуже добре і буде нам всім весело. Олекс.[андр] Тим.[офійович] там буде се добре.

До побаченя отже, а скоро

Ваша М.Г.

Там само. – Арк.36–37 зв.

⁵³ Нез'ясована особа. Можливо, лікар або спільний знайомий.

There are published Kateryna Hrushevs'ka's letters from Geneva and Vienna to Maria Zhukovska in Prague and Voeslau near Vienna, written at the time of Hrushevs'kyi family emigration. The documents are kept at the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. This information reflects attempts of Kateryna Hrushevs'ka and Maria Hrushevs'ka to establish an international women organization abroad, gives material about the efforts of the foreign delegation of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party headed by Mykhailo Hrushevs'kyi to return to Ukraine, highlights impressions about the mode of life in Geneva and Prague, visiting art performances and staying at health resorts.

Keywords: *Kateryna Hrushevs'ka, Mariia Hrushevs'ka, Mariia Zhukovska.*

